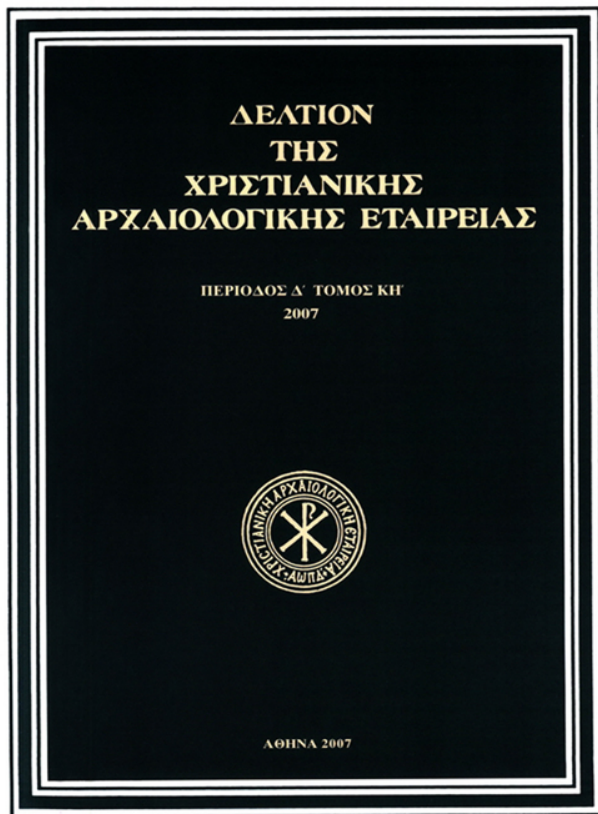

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 28 (2007)

Δελτίον ΧΑΕ 28 (2007), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παύλου Μ. Μυλωνά (1915-2005)

Υστεροβυζαντινός ναός στην Τραϊανούπολη

Κωνσταντίνος ΤΣΟΥΡΗΣ

doi: [10.12681/dchae.575](https://doi.org/10.12681/dchae.575)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΣΟΥΡΗΣ Κ. (2011). Υστεροβυζαντινός ναός στην Τραϊανούπολη. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 28, 67-74. <https://doi.org/10.12681/dchae.575>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Υστεροβυζαντινός ναός στην Τραϊανούπολη

Κωνσταντίνος ΤΣΟΥΡΗΣ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΗ' (2007) • Σελ. 67-74

ΑΘΗΝΑ 2007

ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΣΤΗΝ ΤΡΑΪΑΝΟΥΠΟΛΗ

Η Τραϊανούπολις βρίσκεται στη δυτική όχθη του δέλτα του Έβρου, 16 χλμ. ανατολικά της Αλεξανδρουπόλεως, επί της Εγνατίας οδού¹. Ιδρύθηκε τον 2ο αιώνα μ.Χ., πιθανώς στη θέση αρχαιότερης θρακικής εγκατάστασης ή στην περιοχή της². Υπήρξε από τις σημαντικότερες πόλεις της αιγαιακής Θράκης (επαρχία Ροδόπης κατά την υστερορρωμαϊκή περίοδο, Θέμα Μακεδονίας ή Θράκης και Μακεδονίας ή Αδριανουπόλεως και Διδυμοτείχου κατά τη βυζαντινή)³, για κάποιο διάστημα έδρα στρατηγού και μέχρι τον 14ο αιώνα έδρα του μητροπολίτη Ροδόπης⁴. Το 1206 υπέστη καταστροφικό πλήγμα από τον βούλγαρο τσάρο Ιωάννη (1197-1207)⁵. Ανεξάρτητα από την έκταση της καταστροφής και τη διάρκεια της διαδικασίας παρακμής, η πόλη δεν ανέκαμψε ποτέ. Από το 1206 και μετά μάλλον δεν κατοικήθηκε ποτέ όπως πριν. Κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα και λίγο μετά τα μέσα του, η περιοχή της Τραϊανουπόλεως δοκιμάστηκε από επιδρομές Κατα-

λανών, Βουλγάρων, δυνάμεων του εμίρη του Αϊδινίου Ουμούρ, του σουλτάνου της Προύσας και ανεξάρτητων Τούρκων πολεμιστών⁶. Η περιοχή της πόλεως κατακτήθηκε οριστικά από τους τελευταίους μετά το 1371 και στη συνέχεια περιήλθε οριστικά στο σουλτανάτο της Προύσας μετά το 1373⁷. Ο εσπευμένος ιστορικός των εμφυλίων πολέμων του 14ου αιώνα αναφέρει ότι το 1347 τη βρήκε *κατεσκαμμένην οὔσαν ἐκ πολλῶν ἐτῶν*⁸, αλλά φαίνεται ότι λιγοστοί κάτοικοι εξακολουθούσαν να ζουν στα ερείπιά της και μετά τα μέσα του 14ου αιώνα⁹. Οι τύχες της μητροπόλεως Τραϊανουπόλεως μετά το 1300 υποδεικνύουν ότι πράγματι η πόλη βρισκόταν στο τέλος του βίου της¹⁰. Στον χώρο της αρχαίας και βυζαντινής πόλεως ελάχιστα ερείπια υψώνονται πάνω από τη γη: ό,τι απέμεινε από έναν οθωμανικό λουτρόνα του 16ου αιώνα¹¹, ένας ταξιδιωτικός σταθμός του τέλους του 14ου αιώνα¹², τα λείψανα της μικρής βυζαντινής εκκλησίας που δημοσιεύεται εδώ¹³ και, τέλος, ελάχιστα

¹ C. Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de Géographie Historique*, Αθήνα 1976, 118-120. P. Soustal, *Thrakien*, TIB 6, Βιέννη 1991, 482-484.

² Asdracha, ό.π., 119. Α. Βραμιά, «Η Θράκη κατά τη ρωμαϊκή αρχαιότητα», *Θράκη* (έκδ. Γενικής Γραμματείας Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης), Κομοτηνή 1994 (στο εξής: *Θράκη*), 138. Λ. Λουκοπούλου - Α. Ζουρνατζή - Μ.-Γ. Παρισάκη - Σ. Ψωμά, *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου*, Αθήνα 2005, 531-535.

³ Στ. Κυριακίδης, *Βυζαντινά μελέται, IV. Τό Βολερόν*, Θεσσαλονίκη 1937-1939, σποραδικά. Σμ. Αρβανιτίδου, «Οι ελληνικές πόλεις στη Θράκη κατά τη ρωμαϊκή περίοδο», *Θράκη*, 148. Αβραμιά, ό.π., 138. Χρ. Κυριαζόπουλος, *Η Θράκη κατά τους 10ο-12ο αιώνας*, Θεσσαλονίκη 2000, σποραδικά.

⁴ Π. Γεωργαντζής, *Η μητρόπολις Τραϊανουπόλεως και αἱ ἐπισκοπαὶ αὐτῆς*, Ξάνθη 1981, κυρίως 97-126.

⁵ Asdracha, ό.π., 119.

⁶ Στο ίδιο, ό.π., 119. Γ. Βογιατζής, *Η πρόωμη Οθωμανοκρατία στη Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1998, 131, 347, 385. Γεωργαντζής, ό.π., 36-38.

⁷ Βογιατζής, ό.π., 125-131.

⁸ Καντακουζηνός, έκδ. Βόννης, II, 415.9-10.

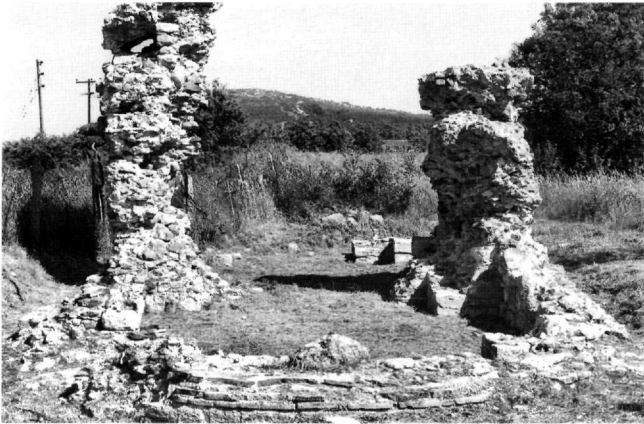
⁹ O Bertrundon de la Broquière γράφει ότι το 1433 η Τραϊανούπολη «est toute abbatue et n'y demeure que ung pou de gens», Α. Α. Σ., «Ένα ταξίδι στη Θράκη στα 1433», *Θρακικά* 1 (1928), 122.

¹⁰ Βογιατζής, ό.π., 347, 385. Γεωργαντζής, ό.π., 38, 121-126.

¹¹ Χ. Μπακιρτζής, «Βυζαντινή Θράκη (330-1453)», *Θράκη*, 189, εικ. στη σ. 185. Ε. Τομπίδης-Πεντάζος, «Αρχαιολογικά έρευναι εν Θράκη (1969)», *ΑΕ* 1973, Αρχαιολογικά Χρονικά, 35, πίν. ΛΖ, α.

¹² Τομπίδης-Πεντάζος, ό.π., 33-35, πίν. ΚΖ'-ΛΕ'. Μ. Kiel, «The Oldest Monuments of Ottoman-Turkish Architecture in the Balkans: The Imaret and the Mosque of Ghazi Evrenos Bey in Gümülcine (Kototini) and the Evrenos Bey Khan in the Village of Ilca/Loutra in Greek Thrace (1370-1390)», *Sanat Tarihi Yilligi, Kunsthistorische Forschungen* 12 (1983), 133-138. Μπακιρτζής, ό.π., 185, 189, εικ. στις σ. 185, 188 και 189. Π. Ανδρούδης, *Χάνια και καραβάν-σεράγια στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια*, Θεσσαλονίκη, χ.χρ., 190-191.

¹³ Η δημοσιευόμενη εδώ εκκλησία στην πραγματικότητα λίγα πράγματα συνεισφέρει στην ιστορία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Ιδιαίτερη είναι η σημασία της κυρίως για την ιστορία της βυζαντινής ναοδομίας στη Θράκη και για την ιστορία της Τραϊανουπόλεως και δευτερευόντως για τη μνημειακή τοπογραφία της Θράκης, για την οποία επίσης λίγα πράγματα είναι γνωστά.

Εικ. 1. Τραϊανούπολη, υστεροβυζαντινός ναός. Άποψη των ερειπίων από τα ανατολικά.

τμήματα της οχυρώσεως¹⁴. Τα τυχαία κινητά ευρήματα¹⁵ είναι σχεδόν όλα αδημοσίευτα¹⁶, ενώ η ανασκαφική έρευνα περιορίζεται σε μερικές σωστικές ανασκαφές¹⁷.

Η εκκλησία (Εικ. 1-3) είναι ελάχιστα γνωστή στην έρευνα: γνωρίζω δύο αναφορές, στις οποίες πιθανολογείται ότι τα ερείπια ανήκουν σε παλαιοχριστιανική βασιλική¹⁸, και μία απεικόνιση με λεζάντα που τέθηκε μάλλον από παραδρομή¹⁹. Σώζεται σε ύψος μέχρι 0,30 μ. περίπου πάνω από το σημερινό επίπεδο του εδάφους με εξαίρεση το δυτικό τμήμα των μακρών πλευρών της που περισώθηκαν σε μέγιστο ύψος σχεδόν 3,50 μ. (Εικ. 5-6). Μόνον δίπλα στις τοιχοποιίες αυτές οι μακρές πλευρές σώζουν εξωτερικά πρόσωπο λίγο ψηλότερο από την επιφάνεια του εδάφους. Ως εκ τούτου δεν είναι δυνατόν να έχει κανείς ακριβή εικόνα της κατόψεως, της διαμορφώσεως των όψεων και της μορφής της τοιχοποιίας της. Ενδέχεται τα σωζόμενα τμήματα να πα-

ραπλανούν τον μελετητή, όπως επίσης ενδέχεται μαζί με τα απωλεσθέντα να χάθηκαν πληροφορίες πολύτιμες για την επιστημονική έρευνα.

Η εκκλησία αποτελείται από νάρθηκα, κυρίως ναό και ιερό (Εικ. 4). Εξωτερικά μετρά 11,25×6,15 μ. χωρίς την αφίδα. Η μοναδική είσοδος στην εκκλησία ανοίγεται στο μέσον της δυτικής πλευράς και το πλάτος της υπολογίζεται σε 1,50 μ. Τα τρία μέρη της εκκλησίας έχουν πλάτος 4,50 μ. Ο νάρθηκας έχει μήκος 3,10 μ. Η είσοδος στον κυρίως ναό έχει πλάτος 1,70 μ. Ο κυρίως ναός έχει μήκος 3,75 μ. Στον νάρθηκα τέσσερις γωνιακές παραστάδες διαμορφώνουν περιμετρικά τέσσερις χώρους με διαστάσεις 2,25×0,80 μ. στη βόρεια και τη νότια πλευρά, 0,50×2,85 μ. στη δυτική και 0,40×2,95 μ. στην ανατολική. Στον κυρίως ναό δύο παραστάδες σε απόσταση 1 μ. από τον ανατολικό τοίχο και δύο γωνιακές στη δυτική πλευρά του διαμορφώνουν περιμετρικά τρεις χώρους με διαστάσεις 2,95×0,80 μ. στη δυτική πλευρά και 2,95×0,75 μ. στη βόρεια και τη νότια.

Υποθέτω ότι οι δύο παραστάδες στο ανατολικό τμήμα της εκκλησίας ορίζουν τη θέση του ιερού, το μήκος του οποίου κατά συνέπεια έφθανε το 1,80 μ. περίπου χωρίς να συμπεριλαμβάνεται η αφίδα. Η αφίδα, καμπύλη εσωτερικά και εξωτερικά, έχει στο εσωτερικό χορδή 2,45 μ. Δεν είναι δυνατόν να αποκλεισθεί κατηγορηματικά η περίπτωση η αφίδα να γινόταν πολυγωνική λίγο ψηλότερα.

Οι τοίχοι έχουν πάχος 0,80 μ. Στην τοιχοποιία έχουν χρησιμοποιηθεί λίθοι και πλίνθοι. Οι λίθοι, σε κανονικές ζώνες σε όσο τμήμα της τοιχοποιίας σώζονται οι όψεις, είναι αρκετά προσεκτικά λαξευμένοι, αλλά πάντως ποτέ δεν είναι επιμελώς ορθογωνισμένοι, ενώ παραλλήλως χρησιμοποιούνται και λίθοι χοντροδουλεμένοι. Σώθηκαν δύο ζώνες με τρεις σειρές πλίνθων η κάθε

¹⁴ Κ. Τσουρής, «Νεάπολις - Χριστούπολις - Καβάλα. Διορθώσεις - προσθήκες - παρατηρήσεις στην οχύρωση και την ύδρευση», *ΑΔ* 53 (1998), Μελέτες, 424-425. Κ. Τσουρής - Α. Μπρίκας, «Βυζαντινές οχυρώσεις στον Έβρο. I.», *Βυζαντινά* 26 (2006), 186.

¹⁵ Τσμπίδης-Πεντάζος, ό.π. (υποσημ. 11), πίν. ΔΦ. D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Πόλις του Βατικανού 1977, 132-133, εικ. 85a-c.

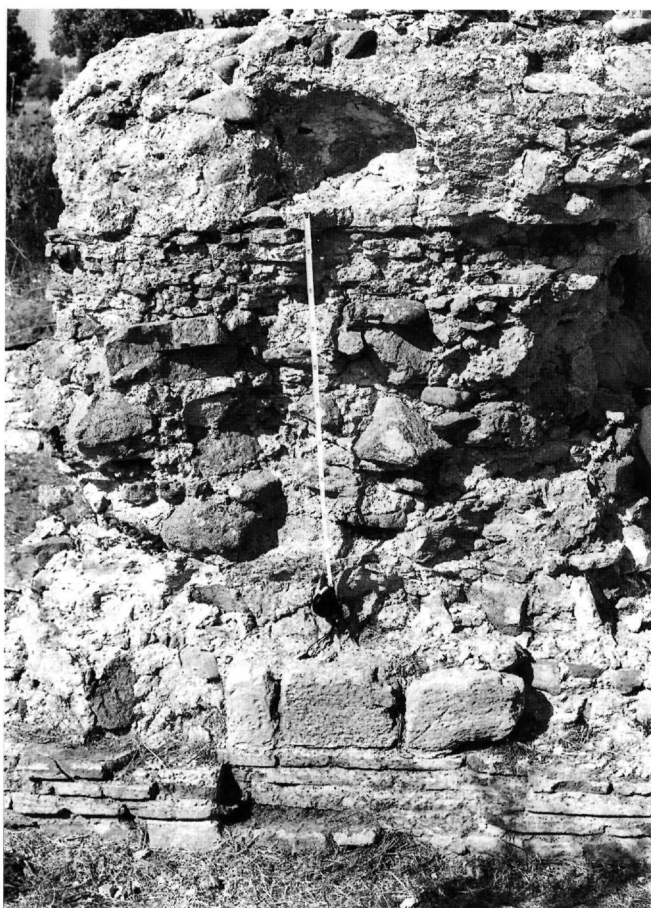
¹⁶ Εξαίρεση αποτελούν οι επιγραφές και μερικά μαρμάρινα κομμάτια: Κ. Τσουρής, «Αμβωνάς από την Τραϊανούπολη», *ΑΔ* 32 (1977), Μελέται, 234-251. C. Asdracha - Ch. Bakirtzis, «Inscriptions byzantines de Thrace», *ΑΔ* 35 (1980), Μελέτες, 256-261, αριθ. 14-16. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα

1988, 56-57, αριθ. 92. Μπακιρτζής, ό.π. (υποσημ. 11), εικ. στις σ. 186, 187. Ι. Μειμάρης - Χ. Μπακιρτζής, *Ελληνικές επιγραφές υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων από τη δυτική Θράκη*, Κομοτηνή 1994, 37-40, αριθ. 26-30. Λουκοπούλου - Ζουρντζή - Παρισάκη - Ψωμά, ό.π. (υποσημ. 2).

¹⁷ Π. Πάντος, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Χρονικά, 825-827. Δ. Τριαντάφυλλος, *ΑΕΜΘ* 5 (1991), 439-453. Μ. Κουτσουμανής, *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά, 664-665.

¹⁸ Τσμπίδης-Πεντάζος, ό.π. (υποσημ. 11), 35, πίν. ΔΖ', β. Pallas, ό.π., 132.

¹⁹ Asdracha, ό.π. (υποσημ. 1), εικόνα στο τέλος του βιβλίου με υπότιτλο «Restes des murs de Gratianou».

Εικ. 2. Τραϊανούπολη, υστεροβυζαντινός ναός. Λεπτομέρεια της τοιχοποιίας στη βόρεια πλευρά.

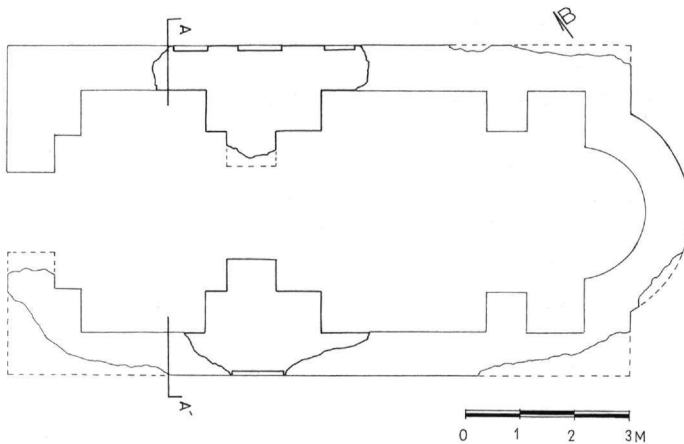
μία (Εικ. 2-3 και 6): απέχουν μεταξύ τους 1,20-1,30 μ. περίπου. Στον βόρειο τοίχο διαμορφώνονται τρία αψιδώματα με πλάτος 0,60, 0,80 και 0,55 μ. και βάθος 0,07-0,08 μ.· στον νότιο τοίχο σώθηκε μόνον ένα με υπολογιζόμενο πλάτος 0,90 μ. Το μοναδικό αψιδώμα που διασώζεται σε όλο του το ύψος βρίσκεται στη νότια πλευρά, φθάνει τα 2,55 μ. (Εικ. 3 και 6) και έχει τόξο με λίθινους θολίτες, ενώ το τύμπανό του διαμορφώνεται με χοντροδουλεμένους λίθους. Το τόξο του αψιδώματος είναι σε κακή κατάσταση διατηρήσεως: οι θολίτες έχουν απομειωθεί και στις τρεις διαστάσεις τους, ενώ ορισμένοι έχουν καταπέσει με αποτέλεσμα να δημιουργούνται επιφυλάξεις ως προς την αρχική μορφή του τόξου. Λόγω της καταστάσεως διατηρήσεως των ερειπίων εν γένει, όπως ήδη επισημάνθηκε, δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί εάν παρόμοια αψιδώματα και πόσα υπήρχαν στο υπόλοιπο μήκος των μακρών πλευρών, στην ανατολική και τη δυτική πλευρά.

Εικ. 3. Τραϊανούπολη, υστεροβυζαντινός ναός. Αψιδώμα στη νότια πλευρά.

Μόνον υποθέσεις επιτρέπεται να διατυπωθούν για την κάλυψη. Φαίνεται σχεδόν βέβαιο ότι ο κυρίως ναός εκαλύπτετο με τρούλλο (υπολογιζομένης διαμέτρου 3 μ.), ο οποίος εφέρετο επί τεσσάρων συνεπτυγμένων καμαρών μήκους 0,80 μ. Οι καμάρες διαμορφώνονταν ανάμεσα στις δύο παραστάδες που χωρίζουν το ιερό από τον κυρίως ναό και τις δύο ισχυρές γωνίες της δυτικής πλευράς. Αν η εκτίμηση αυτή είναι σωστή, ο κυρίως ναός κατατάσσεται στους μονόκλιτους τρουλλαίους σταυροειδείς ναούς με τα δυτικά μόνον, γωνιακά διαμερίσματα πλήρη με τοιχοποιία²⁰. Δεν μπορεί να απο-

²⁰ Ακολουθώ τα κριτήρια που εισάγουν ο Χ. Μπούρας, «Άγιος Στέφανος Ριβίου Άκαρνανίας», *ΕΕΠΣΑΠΘ Γ* (1968), 47-53, και οι Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Ἡ ἐλλαδική ναοδομία κατά τόν 12ο αἰώνα*, Αθήνα 2002, 350-352.

Εικ. 4. Τραϊανούπολη, υστεροβυζαντινός ναός. Κάτοψη.

κλεισθεί απολύτως κατηγορηματικά η περίπτωση της καλύψεως του κυρίως ναού με καμάρα κατά τον μακρό άξονα και της διαμορφώσεως αφιδωμάτων στη βόρεια και τη νότια πλευρά. Οπωσδήποτε οι διαστάσεις του μνημείου καθιστούν την πρώτη εκδοχή πιθανότερη. Η ανατολική καμάρα ίσως εκτεινόταν μέχρι τον ανατολικό τοίχο, αλλά αυτό είναι κάτι που μπορεί να συζητηθεί. Ο νάρθηκας μάλλον εκαλύπτετο με καμάρα κατά τον μακρό άξονα του ναού, ενώ στη βόρεια και τη νότια πλευρά διαμορφωνόταν από ένα αφίδωμα.

Το ερείπιο εμφανίζει ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με μνημεία της Κωνσταντινουπόλεως, της Μακεδονίας, της Θράκης, της Βουλγαρίας, της Μεσημβρίας, της Βιθυνίας και της Χίου.

Στις περιοχές αυτές οι μονόχωροι θολοσκέπαστοι ναοί καλύπτονται με κυλινδρικούς ή σφαιρικούς θόλους. Με ημικυλινδρικό θόλο εκαλύπτοντο δύο ερειπωμένα μνημεία (Αγία Αικατερίνη και ερείπιο δίπλα στην εκκλησία του Αγίου Αθανασίου) στο κάστρο Διδυμοτείχου²¹ και πιθανώς η ανασκαμμένη εκκλησία στο Πραγλί Διδυμο-

τείχου²². Συνηθέστερη όμως είναι η κάλυψη με σφαιρικό θόλο: την παραλλαγή του ναού της Τραϊανουπόλεως συναντούμε στους Αρχαγγέλους της Μεσημβρίας²³, στην εκκλησία 2 στο Červen²⁴, με τριμερές ιερό και οι δύο, και στην Spasovica στο Kjustendil²⁵. Τον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς σε διάφορες παραλλαγές ακολουθούν η Παναγία στο κάστρο της Πετριτζού (Asenovgrad / Στενήμαχος), η εκκλησία των Αρχαγγέλων στη Μονή Πετριτζονιτίσσης, οι Άγιοι Πέτρος και Πάυλος στη Νικόπολη, ο Άγιος Θεόδωρος στο Boboševo και άλλες εκκλησίες στη Βουλγαρία²⁶ και τη Θράκη, καθώς και ο Άγιος Παντελεήμων Προσοτσάνης²⁷.

Αν η οριζόντια τομή της αφίδας ήταν σε όλο της το ύψος ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά, τότε η αφίδα του εξεταζομένου μνημείου βρίσκει τα παράλληλά της στον ερειπωμένο παλαιολόγειο ναό Παλαγίας Ροδόπης²⁸, στην εκκλησία των Αρχαγγέλων στη Μονή Πετριτζονιτίσσης και στο οστεοφυλάκιο της ίδιας μονής²⁹, στην Αγία Παρασκευή και τον Άγιο Στέφανο Μεσημβρίας³⁰ και στους Αγίους Πέτρο και Πάυλο Τυρνόβου³¹. Βεβαίως, δεν μπορεί να αποκλεισθεί κατηγορηματικά το ενδεχόμενο λίγο ψηλότερα από την κρηπίδα η ημικυκλική αφίδα να μετετρέπετο σε πολυγωνική, οπότε παρόμοιο παράδειγμα παρέχει ο Άγιος Δημήτριος Τυρνόβου³².

Η λιθοδομή στις περισσότερες περιπτώσεις είναι αρκετά προσεγμένη. Σε ορισμένες εκκλησίες διαπιστώνεται έλλειψη ιδιαίτερης επιμέλειας στη λάξευση του λίθου, όπως στην περίπτωση της Τραϊανουπόλεως. Πρόκειται για τον ερειπωμένο παλαιολόγειο ναό Παλαγίας Ροδόπης³³, την Αγία Αικατερίνη Διδυμοτείχου³⁴ και την Παντοβασίλισσα Τριγλείας³⁵. Οι εκκλησίες της Μεσημβρίας και της Σηλυβρίας έχουν γενικά λιθοδομές περισσότερο προσεγμένες.

Οι ζώνες με τις πλίνθους συναντώνται συνήθως σε μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά μνημεία της Κων-

²¹ R. Ousterhout, «The Palaeologan Architecture of Didymoteicho», *ByzF* XIV (1989), 432.

²² Χ. Μπακιρτζής, *ΑΔ* 33 (1978), Χρονικά, 327-329.

²³ A. Rachénov, *Églises de Mésemvria*, Σόφια 1932, εικ. 46.

²⁴ Κτ. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Σόφια 1974, εικ. 196.

²⁵ Στο ίδιο, εικ. 213.

²⁶ Στο ίδιο, 158-177.

²⁷ Γ. Βελένης, «Ενας παλαιολόγειος ναός στην περιοχή της Δράμας», *ΕΕΠΣΑΠΘ ΣΤ* (1973), 85, σχέδ. 3.

²⁸ Θ. Παπαζώτος, «Προανασκαφικές έρευνες στο Παπίκιο όρος»,

Θρακεπ 1 (1980), 115, σχέδ. 2.

²⁹ Mijatev, ό.π., εικ. 199, 239-242 αντιστοίχως.

³⁰ Στο ίδιο, εικ. 237. Rachénov, ό.π., εικ. 12 αντιστοίχως.

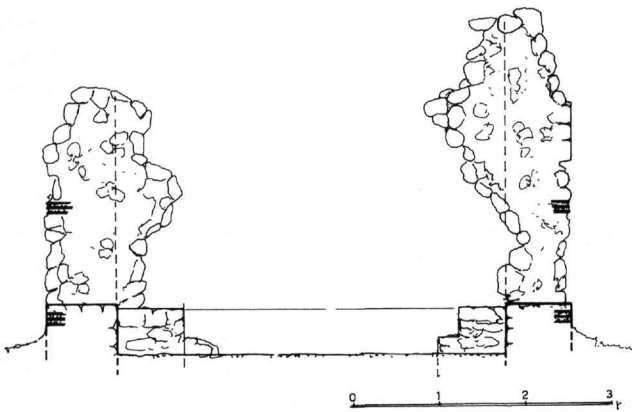
³¹ Mijatev, ό.π., εικ. 164.

³² Στο ίδιο, εικ. 229-230.

³³ Παπαζώτος, ό.π., σ. 115, πίν. 1.

³⁴ R. Ousterhout, «Constantinople, Bithynia, and Regional Developments in Later Palaeologan Architecture», *The Twilight of Byzantium* (επιμ. Sl. Čurčić - D. Mouriki), Princeton 1991, εικ. 15 (στο εξής: «Constantinople, Bithynia»).

³⁵ Στο ίδιο, εικ. 24.

Εικ. 5. Τραϊανούπολη, υστεροβυζαντινός ναός. Τομή κατά πλάτος.

σταντινούπολεως³⁶ και της ζώνης άμεσης επιρροής της στις γύρω περιοχές³⁷.

Τα ψηλά και σχετικά στενά, λίγο πολύ ομοιόμορφα αψιδώματα (εδώ πλάτους 0,70-0,80 μ. περίπου) των μακρών πλευρών, σε σειρά, διατεταγμένα σε μία ζώνη, είναι γνωστά στη βυζαντινή αρχιτεκτονική ήδη πριν από τον 11ο αιώνα και θεωρείται ότι στην περιφέρεια απηχούν τη ναοδομία της Πρωτεύουσας³⁸. Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο ο ρόλος τους καθίσταται εν πολλοίς διακοσμητικός και συχνά δεν βρίσκονται σε αντιστοιχία με την οργάνωση του εσωτερικού³⁹, όπως συνέβαινε στο ερείπιο της Τραϊανούπολεως. Τα ανωτέρω

χαρακτηριστικά συναντώνται, μεταξύ άλλων, στην Αγία Παρασκευή, στον Παντοκράτορα και στους Αρχαγγέλους της Μεσημβρίας⁴⁰, στην ερειπωμένη εκκλησία του Πραγγίου Διδυμοτείχου⁴¹, στην Παναγία του κάστρου της Πετριτζού, στο οστεοφυλάκιο της Μονής Πετριτζονίτισης⁴², στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο Σηλυβρίας⁴³ και σε δύο ερείπια στο κάστρο του Διδυμοτείχου⁴⁴. Κατά κανόνα τα αψιδώματα είναι βαθμιδωτά: στην Παναγία την Κρίνα (όπου συνυπάρχουν με ένα απλό σε κάθε μακρά πλευρά), την Παναγία Σικελιά και τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο Χαλκιού στη Χίο⁴⁵, τον Άγιο Ιωάννη τον Αλειτούργητο και τον Παντοκράτορα στη Μεσημβρία⁴⁶, την εκκλησία του Πραγγίου⁴⁷, τις δύο ερειπωμένες εκκλησίες του Διδυμοτείχου⁴⁸, τον Πρόδρομο Σηλυβρίας⁴⁹, τους Αγίους Πέτρο και Παύλο στη Νικόπολη, την εκκλησία 4 στην Τραπέζιτσα, τον Πρόδρομο στο Aseonograd (Στενήμαχος), την Παναγία του κάστρου της Πετριτζού, στη Srasonica στο Kjustendil⁵⁰. Λιγότερο συχνά είναι απλά, όπως στην Παντοβασίλισσα Τριγλείας⁵¹, στην Αγία Παρασκευή, στους Αρχαγγέλους και τους Αγίους Θεοδώρους Μεσημβρίας⁵², στις εκκλησίες 5 και 11 στην Τραπέζιτσα, στον Άγιο Δημήτριο, στους Αγίους Πέτρο και Παύλο και τους Σαράντα Μάρτυρες Τυρνόβου⁵³. Άλλοτε είναι τυφλά και άλλοτε έχουν ανοίγματα (παράθυρα ή πόρτες). Δεν θεωρείται απαραίτητο να γίνει λόγος εδώ για τα διάφορα ενδεχόμενα, δεδομένου ότι μόνον ένα αψιδώμα σώθηκε σχεδόν ακέραιο στον εξεταζόμενο ναό και είναι τυφλό εξ

³⁶ Α. Πασαδαΐος, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, εν Αθήναις 1973, 73.

³⁷ Κοσμοσώφειρα Φερών, ερείπια Παλαγίας και Διδυμοτείχου, οστεοφυλάκιο Μονής Πετριτζονίτισης, ναοί Τυρνόβου, κάστρου Πετριτζού, Μεσημβρίας, Σηλυβρίας, Χίου.

³⁸ Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, 131-132. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από το 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήναι 1979, 166. Ειρ. Θεοχαροπούλου, *Συμβολή στη μελέτη των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Κρήτης από τον 10ο μέχρι τον 13ο αιώνα*, διδακτ. διατρ., Αθήνα 2000, 172-173. Ν. Καπώνης, *Η ναοδομική αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, διδακτ. διατρ., Αγρίνιο 2005, 342-343.

³⁹ Sl. Ćurčić, «Articulation of Church Façades During the First Half of the Fourteenth Century», *L'art byzantin au début du XIVe siècle, Symposium de Gračanica 1973*, Βελιγράδι 1978, 19-20. R. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Washington, D.C. 1987, 116-117. Ο ίδιος, «The Palaeologan Architecture of Didymoteicho», ό.π. (υποσημ. 21), 433.

⁴⁰ Rachénon, ό.π. (υποσημ. 23), εικ. 18, 38, 46.

⁴¹ Μπακιτζής, ό.π. (υποσημ. 22).

⁴² Mijatev, ό.π. (υποσημ. 24), εικ. 190, 239.

⁴³ Ousterhout, «Constantinople, Bithynia», εικ. 11.

⁴⁴ Στο ίδιο, εικ. 14-15.

⁴⁵ Α. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, Π. Planches, Αθήνα 1930, πίν. 32, 44, 51. Α. Μισαηλίδου, «Η αρχιτεκτονική του καθολικού της Παναγίας Σικελιάς Χίου», *Βυζαντινά* 23 (2002-2003), 398, σχέδ. 2, εικ. 1.

⁴⁶ Rachénon, ό.π. (υποσημ. 23), εικ. 24, 38.

⁴⁷ Μπακιτζής, ό.π. (υποσημ. 22), 327-329, σχέδ. 2.

⁴⁸ Ousterhout, «Constantinople-Bithynia», εικ. 14-15.

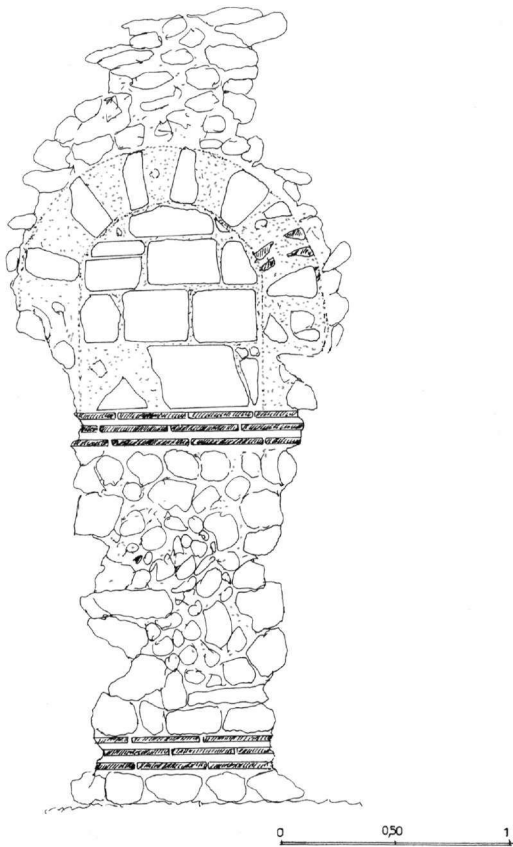
⁴⁹ Στο ίδιο, εικ. 11.

⁵⁰ Mijatev, ό.π. (υποσημ. 24), εικ. 207-208, 201, 234-235, 189-190, 213.

⁵¹ Ousterhout, «Constantinople, Bithynia», εικ. 24. Στ. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του ναού της Παναγίας Παντοβασίλισσας στην Τρίγλεια της Βιθυνίας», *ΔΧΑΕ ΚΣΤ* (2005), 56, εικ. 2, 16, 17.

⁵² Rachénon, ό.π. (υποσημ. 23), εικ. 18, πίν. VI, εικ. 46 και 60.

⁵³ Mijatev, ό.π. (υποσημ. 24), εικ. 229-230, 164, 158-159.

Εικ. 6. Τραϊανούπολη, υστεροβυζαντινός ναός. Αψιδώμα στη νότια πλευρά.

ανάγκης, διότι διαμορφώνεται μπροστά από ογκώδη τοιχοποιία, στην οποία ήταν αδύνατο να ανοιχθεί είσοδος ή παράθυρο.

Το λιθόκτιστο τόξο⁵⁴ των αψιδωμάτων συναντάται στην περιοχή στο ερείπιο του Αγίου Αθανασίου Διδυμοτείχου⁵⁵ και στην Παναγία της Γέννας (Καγνάρκα), 10ου ή αρχών 11ου αιώνας, στις Σαράντα Εκκλησιές⁵⁶. Στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (περί το 1325) Σηλυβρίας

τα τεταρτοσφαίρια των κογχών της μακράς πλευράς διαμορφώνονται σε λίθο, ενώ τα τόξα που τα περιβάλλουν και τα διπλά τόξα των αψιδωμάτων είναι πλίνθινα⁵⁷. Σε κόγχη της δυτικής πλευράς του καθολικού της Μονής Παμμακαρίστου Κωνσταντινουπόλεως το τεταρτοσφαίριο είναι μονολιθικό⁵⁸. Αποκλειστικά με λίθινους θολίτες είναι τα τόξα των ανοιγμάτων του ισογείου στη βορειοδυτική πλευρά του λεγομένου ανακτόρου του Πορφυρογεννήτου στην Κωνσταντινούπολη⁵⁹.

Το τύμπανο των αψιδωμάτων συνήθως κοσμείται, σε όλο του το ύψος ή μόνον στο ημικυκλικό τμήμα του, με ποικίλα διακοσμητικά θέματα από πλίνθινα και λίθινα στοιχεία⁶⁰. Λιγότερο συχνά είναι ακόσμητο· ο Γ. Βελένης εντοπίζει την περίπτωση σε τρία «πρώιμα μεσοβυζαντινά μνημεία» της Κωνσταντινουπόλεως, θεωρεί ότι μέχρι τα μέσα του 11ου αιώνα τα αψιδώματα είναι «εν γένει» ακόσμητα και ο διάκοσμός τους «γενικεύεται από το τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα και μετά»⁶¹. Η περίπτωση της Νέας Μονής Χίου δείχνει ότι στην περιοχή επιρροής της Πρωτεύουσας η διακόσμηση των αψιδωμάτων έχει αρχίσει από τα μέσα του 11ου αιώνα. Ακόσμητα τύμπανα αψιδωμάτων εντοπίζονται στη νότια εκκλησία της Μονής Παμμακαρίστου και στο παρεκκλήσιο της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη⁶², την Παντοβασίλισσα Τριγλείας⁶³, στον Πρόδρομο Σηλυβρίας⁶⁴, τον Άγιο Αθανάσιο Διδυμοτείχου⁶⁵, τον Παντοκράτορα και τον Άγιο Ιωάννη τον Αλειτούργητο (μαζί με κοσμημένα) Μεσημβρίας⁶⁶, στην Παναγία στο κάστρο της Πετριτζού, στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στο Asepongrad (Στενήμαχος), στην εκκλησία των Αρχαγγέλων στη Μονή Πετριτζονίτισσης⁶⁷ και στον Άγιο Δημήτριο και τους Σαράντα Μάρτυρες Τυρνόβου⁶⁸.

Τα χαρακτηριστικά του ερειπίου της Τραϊανουπόλεως (τύπος, ζώνες πλίνθων, λιθοδομή, αψιδώματα) συναντώνται σε γενικές γραμμές σε μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά μνημεία της Κωνσταντινουπόλεως, της σφαιράς της άμεσης ή έμμεσης επιρροής της (Θράκη,

⁵⁴ Λίθινοι θολίτες χρησιμοποιούνται περιστασιακά ή συστηματικά από τη μεσοβυζαντινή περίοδο: Μπούρας - Μπούρα, *Η ελληνική ναοδομία* (υποσημ. 20), 508-509. Νικονάνος, ό.π. (υποσημ. 38), 159-160. Θεοχαροπούλου, ό.π. (υποσημ. 38), 173.

⁵⁵ Ousterhout, «Constantinople, Bithynia», εικ. 14.

⁵⁶ Στ. Μαμαλούκος, «Ο ναός της Παναγίας στη Γέννα της Ανατολικής Θράκης», *Περί Θράκης* 4 (2004), 73.

⁵⁷ Ousterhout, «Constantinople, Bithynia», 80, εικ. 11.

⁵⁸ Πασαδαίος, ό.π. (υποσημ. 36), 25. Βελένης, ό.π. (υποσημ. 38), 165.

⁵⁹ Πασαδαίος, ό.π. (υποσημ. 36), 35, 63-64, πίν. 36α-γ.

⁶⁰ Βελένης, ό.π. (υποσημ. 38), 138-172 γενικώς και 138-139 ειδικότερα.

⁶¹ Στο ίδιο, 131, 139 και 138 αντιστοίχως.

⁶² Στο ίδιο, 162-163.

⁶³ Ousterhout, «Constantinople, Bithynia», εικ. 24. Μαμαλούκος, ό.π. (υποσημ. 51), 58, εικ. 16-17.

⁶⁴ Στο ίδιο, ό.π., εικ. 11.

⁶⁵ Στο ίδιο, ό.π., εικ. 14.

⁶⁶ Rachénon, ό.π. (υποσημ. 23), πίν. XXIV-XXVII, XIII αντιστοίχως.

⁶⁷ Mijatev, ό.π. (υποσημ. 24), εικ. 189, 235 και 200 αντιστοίχως.

⁶⁸ Στο ίδιο, εικ. 229, 159-160 αντιστοίχως.

Βουλγαρία, Μεσημβρία, Βιθυνία, Χίος), σε ορισμένα μνημεία της Μακεδονίας και, τέλος, σε μνημεία των νήσων του ανατολικού Αιγαίου Πελάγους και της δυτικής Μικράς Ασίας⁶⁹. Ειδικότερα όμως χαρακτηριστικά το συνδέουν κυρίως με ομάδα εκκλησιών που βρίσκονται στη Θράκη (λίθινο τόξο αφιδώματος: ερείπιο Αγίου Αθανασίου Διδυμοτείχου, Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Σηλυβρίας· ακόσμητο τύμπανο αφιδώματος: ερείπιο Αγίου Αθανασίου Διδυμοτείχου, Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Στενιμάχου (Asenograd), Παναγία κάστρου Πετριτζού, Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Σηλυβρίας), στην ακτή του Ευξείνου Πόντου (ακόσμητο τύμπανο: Παντοκράτωρ Μεσημβρίας· αφιδώματα χωρίς βαθμιδωτά πλαίσια και τόξα: εκκλησίες της Μεσημβρίας), στη Βουλγαρία (αφιδώματα χωρίς βαθμιδωτά πλαίσια και τόξα και ακόσμητα τύμπανα: Τύρνοβο) και στη Βιθυνία (Παντοβασιλίσα: αφιδώματα χωρίς βαθμιδωτά πλαίσια και τόξα· ακόσμητο τύμπανο αφιδώματος). Τα μνημεία αυτά είτε είναι έργα κωνσταντινούπολικών συνεργείων (Σηλυβρία) είτε είναι έργα τοπικών συνεργείων που επηρεάζονται (σε διαφορετικό βαθμό κατά περίπτωση) άμεσα (Διδυμότειχο, Μεσημβρία) ή έμμεσα (Τρίγλεια) από την αρχιτεκτονική της Πρωτεύουσας. Οι ατέλειες στο μοναδικό τόξο που σώθηκε και οι διαφορές στην επεξεργασία του λίθου νομίζω ότι αρκούν για να θεωρηθεί το συνεργείο τοπικό.

Σύμφωνα με τα ανωτέρω, μια ευρεία χρονολόγηση του μνημείου στην περίοδο από τον 12ο αιώνα μέχρι τον 14ο φαίνεται σχεδόν βέβαιη. Το λιθόκτιστο τόξο, η σχετική αμέλεια στην επεξεργασία του λίθου, η αναντιστοιχία στη διάταξη των αφιδωμάτων με την οργάνωση του εσωτερικού και η διακοσμητική διάθεση στη διάταξη αυτή νομίζω ότι επιτρέπουν να περιορισθεί η χρονολόγηση αυτή στον 13ο ή τον 14ο αιώνα. Εν τέλει το λιθόκτιστο τόξο, η σχετική αμέλεια της λιθοδομής και το ακόσμητο τύμπανο επιτρέπουν να υποθεθεί ότι ίσως το μνημείο οικοδομήθηκε στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία ανηγέρθησαν οι εκκλησίες του Διδυμοτείχου, της Μεσημβρίας και της Σηλυβρίας. Αν η τελευταία αυτή χρονολόγηση είναι ορθή, τότε σκέπτομαι ότι η καταστροφή της Τραϊανουπόλεως το 1206 δεν ήταν τόσο δραματική ή τελειωτική, αλλά οδήγησε σε σταδιακή και μη αναστρέψιμη παρακμή της πόλεως, και εν τέλει στον οριστικό αφανισμό της μετά τα μέσα του 14ου αιώνα. Ακόμη και τις παραμονές αυτού του αφανισμού στη μισοερειπωμένη και μισοεγκαταλελειμμένη πόλη μπορούσαν να κτίζουν μία μάλλον αξιοπρεπή εκκλησία έστω και περιορισμένων διαστάσεων. Η άποψη αυτή, την οποία έχω διατυπώσει σε γενικές γραμμές και άλλοτε⁷⁰, νομίζω ότι βρίσκεται σε συμφωνία με τα συμπεράσματα των ιστορικών για τις τύχες της πόλεως⁷¹.

⁶⁹ Αποφεύγω τον όρο «αρχιτεκτονική των Λασκαριδών», καθώς είναι γνωστό ότι η Παναγία η Κρίνα κτίστηκε κατά τη διάρκεια της δυναστείας των Αγγέλων (Ch. Pennas, "Some Aristocratic Founders; The Foundation of Panaghia Krena on Chios", J. Perreault (επιμ.), *Women and Byzantine Monasticism, Proceedings of the Athens Symposium, 28-29 March 1988*, Αθήνα 1991, 63) και η Παναγία Σικε-

λιά κατά τα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα (Μισοηλίδου, ό.π. (υποσημ. 45), 414).

⁷⁰ Τσουρής, «Νεάπολις - Χριστούπολις - Καβάλα», ό.π. (υποσημ. 14), 438.

⁷¹ Βογιατζής, ό.π. (υποσημ. 6), 131, 347.

Constantinos Tsouris

A LATE BYZANTINE CHURCH IN TRAJANOUPOLIS

In the archaeological site of Trajanoupolis are the ruins of a small Byzantine church, of external dimensions 11.25 × 6.15 m. (Figs 1-4). In the narthex four corner piers in the narthex formed two apses, one on the north wall and one on the south, while the central part was roofed by a vault along the longitudinal axis of the church. In the naos, two piers at a distance of 1 m. from the east wall and two corner piers on the west side, formed three compressed arches on the west, north and south sides. The two piers in the east part of the church define the position of the sanctuary, which was 1.80 m. long, excluding the curvature of the apse, inside and outside. A blind arcade formed in the north wall and only one survives in the south. The sole blind arch preserved for its entire height (2.55 m.) is on the south side (Figs 3 and 6). It has an arch with stone voussoirs, while its tympanum is of roughly worked stones. The blind arch is in poor condition and its original form is difficult to determine, since the voussoirs have shrunk in all three dimensions and some have fallen.

The ruins displays features in common with Middle Byzantine and Late Byzantine monuments in Constantinople, Macedonia, Thrace, Bulgaria, Bithynia and Chios. In the

Late Byzantine period, relatively narrow blind arcades on the long sides corresponded to the organization of the interior and acquired a decorative role, as seems to be the case in the church at Trajanoupolis. The stone arch and its undecorated tympanum associate the ruin with a group of churches in Thrace. The plain tympanum and the arcades without stepped frames and arches link the monument with churches of Mesembria, Trnovo and Bithynia.

The church was constructed by a local workshop, influenced directly or indirectly by the architecture of the capital. A dating within the wider period of the twelfth to the fourteenth century seems certain, while particular dominant features permit the narrowing of the date to the thirteenth or the fourteenth century. Individual elements indicate that the church is perhaps a work of the first half of the fourteenth century. This last date, if correct, suggests that the destruction of Trajanoupolis by the Bulgarians in 1206 was not total, but led to a gradual and irreversible decline of the city and its final eclipse after the mid-fourteenth. Modern historical research has reached comparable conclusions on the city's fate.